

Юрій Павленко

Теоретико-методологічні засади дослідження етногенезу східнослов'янських народів у цивілізаційному контексті

1.

Утвердження України як незалежної держави по-новому поставило питання щодо походження, сучасного стану і місця у світі нашого народу. Вітчизняне суспільствознавство із зрозумілих причин виявилось нездатним до швидкого формулювання обгрунтованої з науково-філософської точки зору відповіді на нього. Від однієї, офіційно-радянської, істматівської, крайнощі хитнулися до протилежної, внаслідок чого у напівосвітчених колах набули поширення квазі-міфологічні¹ вигадки авторів на кшталт С. Плачинди та Ю. Канигіна².

Тому наукова розробка концепції місця України в історії та у сучасній глобальній цивілізації на ґрунті філософсько-історичного розуміння етнічного процесу видається вкрай важливою. Певні дослідження в цьому напрямку здійснювалися і здійснюються фахівцями у різних галузях (археології, історії, культурології, філософії тощо)³. Але і досі відсутня узагальнююча концепція українського етногенезу, створенню якої перешкоджає брак відповідних теоретико-методологічних розробок.

Створення узагальнюючої концепції етнічної історії, місця і ролі України у світовій цивілізації стикається перш за все з теоретико-методологічними труднощами. Їх можна розділити на дві групи різного (по шкалі абстрактне-конкретне) рівня: філософсько-історичні та етно-теоретичні. Кожний з них вимагає окремого розгляду.

Після відмови від безумовно застарілої, заідеологізованої «пятичленної» формаційної схеми у нашому суспільствознавстві взагалі склалася теоретична порожнеча. До деякої міри вона останніми роками почала запов-

1 «Квазі-» — оскільки вони, на відміну від справжніх міфів, не є породженням народної творчості, а вигадуються з певних політико-ідеологічних міркувань і штучно втілюються у суспільну свідомість засобами масової інформації.

2 Плачинда С. Словник української міфології. — К., 1993; Каныгин Ю. Путь ариев. — К., 1995; Канигин Ю., Ткачук З. Українська мрія. — К., 1996; Каныгин Ю. Вехи священной истории Украины. — К., 1999.

3 Гуслистый К. Г. До питання про утворення української нації. — К., 1967; Брайчевський М. Ю. Походження Русі. — К., 1968; Петров В. П. Етногенез слов'ян. — К., 1972; Українська народність. Нариси соціально-економічної і етнополітичної історії. — К., 1990; Смолій В. В., Гуржій О. І. Як і коли почала формуватися українська нація. — К., 1991; Павленко Ю. В. Передісторія давніх русів у світовому контексті. — К., 1994; Павленко Ю. В. Етнічний розвиток Київської Русі // Генеза. — 1998. — 1–2 (6–7); Феномен української культури: методологічні засади осмислення. — К., 1996; Залізник Л. Л. Походження українського народу. — К., 1996; Етнічна історія давньої України. — К., 2000; та інші.

новатися запозиченим у західних авторів (зокрема — у А. Дж. Тойнбі) цивілізаційним тлумаченням історії, якому бракує стадійного розуміння розвитку людства.

Варто підкреслити, що стадійний (зовсім не обов'язково звичний для нас формаційний — існують й інші) та цивілізаційний підходи не суперечать один одному, а співвідносяться за принципом додатковості. Третім параметром має бути полілінійний вимір розвитку людства — погляд на останній під кутом зору розкриття можливостей (на різних стадіях історичного процесу) основних, інваріантних для людства як такого, типів його соціокультурної самоорганізації, перш за все «східного» та «західного».

Отже, як про те вже доводилося писати⁴, сучасне філософсько-історичне розуміння руху людства має виходити з трьох головних методологічних принципів, а саме: стадійності, полілінійності та цивілізаційної дискретності його розвитку, що не суперечать між собою, а взаємодоповнюють один одного.

З відмовою від системи радянського істмату філософсько-історичне розуміння руху людства в нашому суспільстві на початку 90-х рр. зазнало певної, напівсвідомої редукції до рівня розгляду етнічної історії. Під впливом політичних пристрастей поширилось уявлення про те, що змістом історичного процесу є саме етнічний процес: ствердження націй та їх державне конституювання. Але природа певних етнічних спільнот (в найширшому розумінні — від племені до нації) визначається параметрами стадійності, соціокультурного типу та цивілізаційної ідентичності. Крім того, в історії крім етнічних спільнот (і у найтіснішому переплетінні з ними) діють спільноти державні (які далеко не завжди співпадають з національними), конфесійні, станово-класові тощо.

Таким чином, моделювання історії як етнічного процесу, по-перше, не має підміняти філософію історії і, по-друге, є лише однією з певної кількості можливостей репрезентації конкретно-історичного процесу. Для нас зараз, в Україні чи взагалі на пострадянському просторі, вона є актуальною. Але це зовсім не свідчить про те, що вона є найважливішою за будь-яких обставин (в Середньовіччі, наприклад, конфесійна чи станова ідентичність людини була значно важливішою, ніж етномовна).

Бачення соціокультурного процесу під етнонаціональним кутом зору до того ж передбачає наявність розробленої етнічної теорії, чого, на жаль, сьогодні ми також не маємо. Більше того, ті продуктивні наробки, які були здобуті за радянських часів у цій галузі⁵ (за винятком хіба-що

4 Павленко Ю. В. Історія світової цивілізації. Соціокультурний розвиток людства. — К., 1996 (друге видання: К., 2000).

5 Кушнер (Кнышев) П. И. Этнические территории и этнические границы // Труды Ин-та этнографии (Новая серия). — Т. 15. — М., 1951; Токарев С. А. Проблема типов этнических общностей // Вопросы философии. — 1964. — № 11; Брайчевський М. Ю. Теоретичні основи дослідження етногенезу // УІЖ. — 1965. — № 2; Козлов В. И. Динамика численности народов. — М., 1969; Генинг В. Ф. Этнический процесс в первобытности. — Свердловск, 1970;

окремих, здебільшого висмикнутих з концептуального контексту, положень Л. Гумільова) майже не використовуються. А, між тим, ніякої теорії етносу та етнічного розвитку людства з-за кордону до нас не прийшло. Її там просто не існує. Отже розробляти ці питання нам треба самостійно, на тлі наробок попередніх десятиліть. І тут, як про те вже частково доводилося писати⁶, найважливішими можна визначити наступні концептуальні ідеї:

— співвідношення етносоціальних і етнокультурних спільнот, повноцінне існування народу як етносоціального організму з власною соціокультурною ідентичністю у системі певної цивілізаційної спільноти, фази історичного руху окремого етносоціального організму з відповідними трансформаціями його соціокультурної основи;

— якісна відмінність типів етнонаціональних спільнот, стадійна та типологічна (відповідно до моделі соціокультурного розвитку) їх визначеність;

— ієрархічна природа етнічних утворень, розрізнення макроетнічних (які часто, але не завжди, приблизно збігаються з субцивілізаційними), власно етнонаціональних та субетнічних (у різних формах — етнотериторіальних, етноконфесійних тощо) рівнів, при усвідомленні того, що трансформація спільностей кожного рівня відбувається відносно автономно;

— розуміння соціокультурної природи кожного окремого народу у контексті цивілізаційних (чи макро-культурно-господарчих за первісних часів) структур при усвідомленні фактору сучасної цивілізаційної глобалізації відносно напрямку етнічного процесу у сучасному світі (формування поліетнічних політичних націй тощо).

Стадійні аспекти всесвітньої історії докладно розглядалися мислителями з середини XVIII ст. Ідея стадійності повністю зберігає свій евристичний потенціал і сьогодні. За основу (щоб докладніше зараз не входити в обговорення цього складного питання) може бути взята поширена на Заході схема потрійного поділу історії, що передбачає первісність, добу доіндустріальних цивілізацій та власне індустріальне суспільство. Принципово доповнена вона має бути тезою про те, що найістотніші системні зрушення за часів доіндустріальних цивілізацій у всесвітньому масштабі припадають приблизно на середину I тис. до н. е. (що

Бромлей Ю. В. Этнос и этнография. — М., 1972; Бромлей Ю. В. Очерки теории этноса. — М., 1983; Арутюнов С. А. Народы и культуры. Развитие и взаимодействие. — М., 1989; Гумилев Л. Н. География этноса в исторический период. — Л., 1990; Гумилев Л. Н. Этногенез и биосфера Земли. — М., 1993 (деп. рукоп. — 1978–1979); Этнические процессы в современном мире. — М., 1987; та інш.

6 Павленко Ю. В. Этнос как социальная система // Новые методы археологических исследований. — К., 1982; Павленко Ю. В. К вопросу об условиях формирования этноса и этнических свойств // Методологические и методические вопросы археологии. — К., 1982; Павленко Ю. В. Формування та розвиток етнічних спільностей // Етнічна свідомість — національна культура. — К., 1991; Павленко Ю. В. Криза національної культури та форми її подолання // Человек, бытие, культура. — Ч. II. — К., 1991; Павленко Ю. В. Структура та розвиток етнічної спільноти // Археологія. — 1997. — № 3.

відповідає концепції «вісьового часу» К. Ясперса). До цього часу маємо ранні цивілізації (або ранньокласові суспільства), а після — традиційні цивілізації (або станowo-класові суспільства). Зрозуміло, що така схема вимагає корекції щодо кожного окремого регіону.

Наступний вузловий момент історії — поява західного буржуазно-індустріального суспільства та його світова експансія, що призвела до трансформації кожної з традиційних цивілізацій та формування глобальної макроцивілізаційної системи сьогодення. Важливо підкреслити, що не людство в цілому, у вигляді кількох найрозвинутіших цивілізацій світу, рухалося до капіталізму та індустріалізації, а лише Західна Європа, що базувалася на здобутках античного та традиційних варварського (давніх германців та інш.) суспільств.

Отже, розуміння відповідних зрушень, що мали місце у Європі на початку Нового часу неможливе в межах лише стадійної парадигми. На новий рівень власними силами виходить лише західне суспільство, тоді як традиційні цивілізації Сходу починають трансформуватися лише реагуючи на виклик з його боку. Саме західноєвропейське суспільство, збагачуючись у XV–XVI ст. здобутками Відродження, Великих географічних відкриттів, Реформації, доби раннього капіталізму, абсолютизму та початку формування новоєвропейських націй розвиває у перші століття Нового часу новий цивілізаційний тип, який з межі XVIII–XIX ст. забезпечує Заходу панування на Земній кулі.

Стадіальний підхід, як бачимо, дає можливість зафіксувати і пояснити глобальні, у тому числі й етнічного плану, явища всесвітньої історії у їх основних, типізованих формах. Але феномен цивілізаційної дискретності людства все ще залишається поза увагою. Природа окремої цивілізації (в системі якої відбувається розвиток тих чи інших народів останніх тисячоліть) не вичерпується ні її стадійними характеристиками, ні віднесенням до східного чи західного шляху розвитку. Її треба визначати конкретніше.

Кожна цивілізація є унікальною самодостатньою надетнічною соціо-культурною системою з власним, притаманним лише їй ідейно-ціннісно-мотиваційним (духовним) підґрунтям. Її розуміння потребує як врахування її стадійного статусу та причетності до певного шляху розвитку, так і усвідомлення її неповторності, власних рис і ознак, які не можуть бути дедуктивно виведеними із загальнотеоретичних міркувань.

Цивілізаційний підхід органічно доповнює стадійне та полілінійне розуміння історичного процесу. В історію вноситься структурна дискретність. Вона (історія) моделюється як жива динамічна система саморозвитку і взаємодії окремих соціокультурних макросистем, які з часу подолання первісного стану виступають у вигляді окремих локальних та регіональних цивілізацій.

Але розгляд історії як системи саморозвитку і взаємодії окремих цивілізацій треба вести саме у відповідності до принципів стадійності та полілінійності. Без цього історія втрачає свою єдність, перетворюється на сукупність самодостатніх, відчужених одна від одної поліетнічних соціокультурних систем. А це не може

нас задовольнити, особливо сьогодні, коли єдність історії людства стала самоочевидною.

Окремі цивілізації (вже ранні, тим більше традиційні) функціонують як системи з складним перехрещенням етномовних, політичних, конфесійних, економгеографічних («світи-економіки» за Ф. Броделем) тощо спільнот. Максимальне співпадіння обсягів («кіл» або «еліпсів») останніх обумовлює структурну консолідованість тієї чи іншої цивілізації.

Але «кола» економічних та макроетнічних спільнот, рівень інтенсивності політичних зв'язків та ареали поширення певних релігійних систем можуть між собою далеко не співпадати. У такому випадку цивілізація виступає як досить аморфна спільність певної сукупності духовно (головно на релігійно-ціннісному ґрунті, природа якого задає базові параметри світосприйняття та поведінки приналежних до неї людей) близьких між собою народів, представники яких відчувають такого роду спорідненість безвідносно до етномовної чи політичної приналежності. В цьому відношенні цивілізаційна специфіка визначає фундаментальні риси культур певних народів.

2.

Дослідження місця України і її народу у системі світової цивілізації передбачає визначення історії та сучасного стану українського народу (на рівні утвердження нації — народу України) на розробленій теоретико-методологічній базі. Тому питанням загального плану має бути приділена першочергова увага.

Перш за все розглянемо проблему сутності, формування та соціокультурної природи етнічних спільностей як таких, не протиставляючи етнос і націю, а вважаючи останню вищою стадійною формою першого (відповідно до історичної типології етнічних спільностей). Чи не найскладнішою тут є проблема механізму функціонування та самовідтворення національної культури.

У післявоєнні десятиліття вчені визначали сутність етнічної спільності через перелічення і ієрархізацію її типових ознак: спільність походження, території мешкання, соціально-економічного життя, культури, мови, психічного складу тощо. Найістотнішими були визначені наявність етнічної самосвідомості та спільність мови, незбіг яких засвідчує певні етнотрансформаційні (з ризиком етнодеструкції) процеси. Водночас відзначалося, що етноси виступають з одного боку як етносоціальні, а з другого як етнокультурні спільності, які не обов'язково збігаються за обсягами. Було визначено, що у своєму нормальному, повноцінному вигляді етнічна або національна спільність функціонує саме як етносоціальний організм.

Паралельно Л. Гумільовим розроблялася концепція етносу як біосоціальної спільності людей з єдиною програмою поведінки, структурованої за ознакою

провідників («пасіонаріїв») та маси, що йде за ними (відалена паралель тому — тойнбіанська концепція «творчої меншості» та «інергної більшості»).

Утворення певного народу як етно-соціо-культурної системи з власною національною самосвідомістю передбачає утворення відповідного життєздатного соціального організму завдяки самоорганізації певної, досить значної, як правило у своїй більшості близької в культурно-діалектному відношенні, кількості людей, що мешкають на спільній території, усвідомлюють спільність своїх інтересів та готові обстоювати їх. Зрозуміло, що тут висувається група провідників та решта людності, але між цими двома групами має бути дотик довіри: вони мають покладатися одна на одну.

Під час відповідного етноконсолідаційного процесу формується спільна самосвідомість і самоназва, певна мова, попри ті чи інші діалектні модифікації, поширюється як спільна, а певні вірування, звичаї, традиції тощо починають визначати приналежність людей до відповідної національної спільноти. Це відбувається у безпосередньому зв'язку з утворенням у межах відповідного соціального організму, що формується, власного інформаційного поля, густина якого відповідає швидкості та інтенсивності етноконсолідації.

Внаслідок цього створений на ґрунті здебільшого споріднених етнічних груп соціальний організм перетворюється у етносоціальний — з виразною етнокультурною специфікою. Національна культура у цій системі, крім усього іншого, виконує функцію найважливішого регулятора поведінки членів відповідного соціуму.

У системі етносоціального організму культура є насамперед світоглядне самовираження етноісторичної спільноти людей, яке відображає специфічні умови існування даного колективу у вигляді традицій, сталих ціннісних орієнтацій та нормативних зразків мислення і поведінки людей. Як ідеальна (що ґрунтується на інтегрованому колективному досвіді) програма творчої адаптації народу до певних умов існування, етнічна культура задає стратегію подолання труднощів і перешкод.

Але остання забезпечує успіх (окремої особи чи народу в цілому) доти, доки буття (як зовнішні умови, так і екзистенційний стан індивідів) не зазнає принципових змін. За нових обставин традиційні форми, без їх відповідної корекції, успіху не забезпечують, що неминуче веде до кризи відповідної етнонаціональної спільноти.

Ця криза проявляється не лише у культурній сфері. Вона сприяє послабленню внутрішніх регуляторів, спротиву відповідного соціуму на виклики обставин, дискредитує його традиційні цінності в очах його власних представників, спокушає їх переймати інокультурні моделі. Посилюється конкурентна боротьба різних субкультурних форм в межах відповідної етнокультурної традиції та запозичення елементів чужих культурно-ціннісних систем.

Базові засади будь-якої національної культури рано чи пізно обов'язково вступають у суперечність з реальними потребами суспільства, оскільки їх

стереотипи нездатні постійно підказувати адекватні рішення під час зміни умов життя й трансформації прагнень та свідомості людей. Останнє особливо стосується молоді.

Криза культури, що розпочинається внаслідок таких змін (часто це болюче виявляється у вигляді конфлікту ціннісних орієнтацій різних поколінь — «батьків» і «дітей») потребує своєчасного і докорінного перегляду самих парадигмально-аксіологічних підвалин національної світоглядно-культурної системи. Успіх чи поразка на цьому шляху заздалегіть не визначені, але більший успіх спостерігаємо завжди там, де є ширші можливості вільного творчого самовиявлення особи. Чим більш «відкритим» є суспільство, тим легше воно продукує спектр різноманітних ідей, частина з яких — як «рягівні» — може бути прийнята народом та стати основою програми подолання кризи.

Отже, певна етнокультурна традиція здатна повноцінно функціонувати доти, доки індивідуальне відчуття особами свого «буття-у-світі» (К. Ясперс) може адекватно усвідомлюватися на її парадигматично-аксіологічному ґрунті, який водночас здатний задавати особі та народу як такому моделі поведінки, що ведуть до успіху і задоволення їх потреб. Якщо ж цього не відбувається, порушуються механізми самовідтворення традиційних культурних форм і останні, зберігаючись навіть ще тривалий час як ритуал, форма, умовність, вже не спрямовують людську життєдіяльність. Подолання ж такої кризи національної культури можливе лише через її приведення у відповідність до життєвих запитів, потреб, прагнень, нових цінностей та ідеалів її носіїв.

Зрозуміло, що народи і їх культури існують і розвиваються у постійних багатобічних контактах між собою. Вони входять до складу окремих спільнот, що окреслюються за різними критеріями: етномовної спорідненості, духовно-ціннісного (як правило на певній конфесійній основі) спільності, традиційних, віками усталених напрямків економічних, політичних тощо зв'язків.

З іншого боку, в межах кожного народу і його культури маємо різноманітні субетнічні та субкультурні спільності, що виникають на територіальному, конфесійному, станovo-класовому, професійному тощо підґрунті. Отже, народ і його культура — це своєрідна ланка між певними кількостями надетнічних та субетнічних спільнот, які по-різному перехрещуються та взаємонакладаються. Тому тепер нам треба розглянути суперетнічні та субетнічні типи спільнот.

Практично кожний народ за ознаками своєї мови, походження, культурно- побутово-господарчого устрою, дотичності територій мешкання тощо входить у певну групу споріднених народів, представники яких усвідомлюють цей факт. Так, йдеться про слов'янські, чи тюркські, чи романські народи. Не всі з перелічених ознак обов'язково спрацьовують разом. Народ може бути просто-рвово віддаленим від своїх сородичів (якути від інших тюрк). Найближчі за мовою народи можуть належати до принципово різних господарчо-культурних типів (казахи — традиційно кочові скотарі та узбеки — осілі землероби).

Здавалося б, спорідненість мов та походження мають збігатися. Але знаємо, що етногенез румун з молдаванами, та угорців відбувався за умов інтеграції значної кількості слов'янських груп з неслов'янськими — як і етногенез болгар, українців чи росіян. Тобто за різних конкретних обставин як домінуюча в одних випадках утверджувалася слов'янська, в інших — неслов'янська мова.

Між тим походження та спосіб життя народів певних регіонів можуть бути дуже близькими при різниці мов (болгари, румуни, угорці; або таджики і узбеки), або ж близькість мов та походження зовсім не відповідає мірі спорідненості побутово-господарсько-культурного типу (як у болгар з білорусами та росіянами, особливо північними — або у казахів та киргизів з узбеками чи турками).

Отже, зазначені макроетнічні спільності споріднених за походженням народів можуть виступати у вигляді макроетномовних та макроетнокультурногосподарчих спільностей, що часто-густо накладаються, але не повністю перекривають одна одну.

Не меншу роль для культурної ідентифікації окремого народу має його причетність до великої духовно-релігійної традиції та її певної гілки (християнство — західне, католицько-протестанське, та східне — православ'я; іслам з поділом на суннізм та шіїзм; буддизм — махаяни та хінаяни тощо). Великі конфесії об'єднують людей різних за походженням, приналежністю до мовних сімей та традиційним господарсько-культурними типами ідентичностей (православні — греки, грузини і росіяни, католики — французи, ірландці, перуанці чи філіппінці, мусульмани-сунніти — араби та малайці тощо). Але водночас вони роз'єднують народи, навіть найближчі між собою за всіма іншими ознаками (мова, походження, господарчо-культурний тип, територія тощо): наприклад православних сербів, католиків-хорватів та мусульман-боснійців. За цією ознакою перші споріднені з греками, грузинами чи росіянами, другі — з французами чи бразильцями, треті — з арабами або узбеками.

І цей поділ за конфесійно-духовно-культурною ідентичністю є цілком реальним, має величезне політичне значення. Він, доречі, розділив слов'янський, ширше — центрально-східноєвропейський світ на католицьку та православну частини, з перехідною формою у вигляді греко-католицизму західних областей України, призвів до того, що серби і хорвати, росіяни і поляки стали по різні боки цього конфесійного (по відповідній лінії — цивілізаційного) бар'єру.

Окремою наднаціональною реальністю виступають усталені економ-географічні та політико-географічні спільності народів різної мовної, господарчо-культурної і конфесійної ідентичності. Такі спільності утворюються здебільшого в межах окремих географічних макрорегіонів, в межах яких завдяки виразному розмаїттю господарчої спеціалізації та зручності комунікацій народи і держави знаходяться у відносно сталій системі економічних та політичних зв'язків. Міра інтенсивності товарообміну та політичної зінтегрованості в різні періоди є, зрозуміло, різною, але сама взаємозорієнтованість контактів залишається сталою протягом не лише століть, а й тисячоліть.

Приклади дають Середземномор'є, Передня Азія з Середнім Сходом, північноєвразійський степово-лісостепово-лісовий симбіоз (те, що прихильники євразійства звать Євразією у вузькому значенні цього слова). Ці регіони перехрещуються між собою. Періодично на більш чи менш тривалий час вони об'єднуються в межах могутніх імперій (Римська, Іранська — Ахеменідів, Аршакідів та Сасанідів, Арабський халіфат, Монгольська наддержава Чингізидів, Російська імперія та СРСР тощо). Але навіть коли ці імперії руйнуються, народи, що входили до їх складу не втрачають усталених економічних, політичних, культурних зв'язків або розірвавши, прагнуть до відновлення за мірою їх вигідності.

Визначені типи надетнічних спільнот та симбіозів народів є рухомими і історично мінливими. Вони багаторазово перехрещуються і взаємонакладаються одна на одну. Більше чи менше співпадіння їх обсягів визначає контури та внутрішню, субцивілізаційну структуру тої чи іншої цивілізації, яка сама істотно видозмінюється у просторі і часі. Сьогоднішній рівень наукових знань дозволяє простежити модифікації і взаємодію відповідних структур протягом всієї історії світової цивілізації, а подекуди і за часів первісності.

Всі ці взаємонакладання і взаємоперехрещення перетинаються так, що у межах того чи іншого кола часто-густо опиняється не весь народ, як такий, а його більша чи менша частина. Так, німці, як і чехи, поділяються на католиків і протестантів. Східнонімецькі землі традиційно в економічному відношенні орієнтовані на центрально-східноєвропейські ринки, тоді як західні — на західноєвропейські. Це змушує нас поглянути на субетнічну структуру окремого народу крім іншого і під кутом зору конфігурацій надетнічних спільностей.

Чим повніше, максимально більшою кількістю своїх представників, певний народ входить до певної сукупності наднаціональних спільнот, тим (за інших рівних умов) він є більш внутрішньо сконсолідованим. І навпаки, чим більше його обсяг перетинається цими спільнотами, тим рихлішою, гетерогеннішою є його структура. Зрозуміло, що за тим чи іншим станом і мірою сконсолідованості певного народу стоїть його конкретна історія.

Основними субетнічними компонентами народу виступають етноконфесійні, етносоціальні та етнотериторіальні.

Етноконфесійні утворення (а їх змістом є не лише відданість тій чи іншій конфесії, у наш час часто-густо дуже умовна, а головню орієнтація на пов'язані з відповідним віросповіданням духовні цінності, форми світосприйняття, мислення та стереотипи поведінки) можуть поділяти народ на різні компоненти, кількісно і якісно більше чи менше співставимі між собою.

Так, серед арабів Сирії є мусульмани-шиїти і навіть християни, але їх так мало, що у цілому про сирійських арабів можна говорити як про мусульман-суннітів. Але про німців, серед яких більшість протестантів, але на півдні країни (головно у Баварії) компактно мешкає багато мільйонів католиків, однозначно не можна сказати, що вони є протестантами. При цьому територіально католики

і протестанти чітко не розділені, а серед окремих професійних груп, як свого часу показав М. Вебер, є виразна тенденція до схильності у бік тої чи іншої конфесії. Подібних прикладів можна навести безліч, хоча б джайни в Індії, старообрядці в Росії тощо.

Цілоком природним є стан поділу певного народу на субетнокультурні групи за станово-класовою ознакою. Особливо це було притаманно суспільствам Середньовіччя, але остаточно не зникло і в наш час, попри всю нівелюючу роботу мас-медіа. Ця субкультурна градація також співвідноситься з територіальним фактором (місто і село, бідні та багаті райони міста, аграрні чи індустріальні області тощо), а подекуди і з конфесійністю (у північній Ірландії представники протестантської громади у цілому заможніші, ніж католицької). Так з історії багатьох країн відомо, що за певних зовнішніх обставин різні прошарки суспільства різною мірою схильні до сприйняття нової віри (в Індії іслам найохоче сприймали представники нижчих каст, в Україні ж католицизм з польською культурою — прийняла головню шляхта).

Чим більшу і строкатішу у природно-господарчому відношенні територію займає певний народ, чим з більшої кількості різних компонентів він склався та чим з більшою кількістю різноцивілізаційних народів він межує, тим виразнішою є його територіально-культурна гетерогенність. Італійці чітко поділяються на північних і південних, а німці до того ж ще й на західних і східних. Ще складніша територіальна структура росіян, китайців або мешканців США.

Територіально-культурна гетерогенність етносу значно посилюється, коли окремі його групи відрізняються історичною долею та конфесійною приналежністю. Класичний приклад дає Україна з достатньо високою гомогенністю населення Сходу, Півдня та навіть Центру і відмінності від них Заходу, у свою чергу поділеного на Буковину, Волинь, Галичину і Закарпаття. Схожу, але простішу структуру бачимо і у Білорусі. Ще виразніше такий стан спостерігаємо за умов розділеності певного народу державними кордонами (корейці північні та південні, а також радянсько-пострадянські таджиків Таджикистану та Афганістану тощо).

Не варто забувати, що процес формування націй відбувався за умов соціокультурної інтеграції окремих етнотериторіальних утворень попередньої доби навколо центрів етноконсолідації (націогенезу) і як у Франції тривалий час між гасконцями та норманцями було мало чого спільного крім короля, так і, скажімо, в сучасному Узбекистані територіально-землячеська ідентичність має не менше значення, ніж власне національна ідентичність, подібно до того, як і в Казахстані зберігається поділ на жузи та родо-племенні групи.

Отже, внутрішня структура кожного досить значного за чисельністю та територіальним поширенням народу практично завжди має більш чи менш гетерогенну природу, складається з субетнічних компонентів різної якості. І така структура може бути адекватно зрозумілою лише з урахуванням всієї ієрархії

етнічних і надетнічних утворень аж до субцивілізаційного та цивілізаційного рівня включно.

Але тут важливо мати на увазі, що як природа самих етнічних спільнот, так і вся ієрархія субетнічних, власне етнічних та суперетнічних утворень має історичну природу. Вони якісно відмінні на різних стадіях розвитку людства і тому шукати сучасні народи (але не їх історичних предків) не те щоб у неоліті, а навіть у ранньому середньовіччі немає жодних підстав.

Залишається визначитися з історичними типами етнічних спільнотей. Їх типологія у загальних рисах співпадає з запропонованою вище періодизацією цивілізаційного розвитку людства. Абстрагуючись від проблеми етнічного процесу у первісності (де спостерігаємо чіткий перелам на стадії неоліту з утворенням сукупностей споріднених осілих родових общин, на тлі яких незабаром виникають групи споріднених племен), маємо відзначити, що протягом історії цивілізації найважливіше оновлення самої природи етнічної спільноті як такої відповідає переходу до стадії індустріального суспільства, коли виникають політичні нації.

Етнічний розвиток людства на стадійному відрізку від формування ранніх цивілізацій до буржуазно-індустріальної трансформації Західної цивілізації відзначався відносною аморфністю власне етнічних спільнот (як окремих народів) при сконсолідованості структур субетнічних (у вигляді міст-держав, етнотериторіальних утворень в межах невеликих династичних володінь — типу князівств, герцогств тощо) та, незабаром, підвищення ролі надетнічних: макрополітичних (імперського типу) та макроконфесійних (з часу поширення світових релігій) спільнот. У світовому масштабі значення останніх починає зростати з «вісьового часу» і максимально збільшується у класичному середньовіччі.

Між тим, з огляду на нерівномірність розвитку людства в окремих регіонах, там де формування цивілізаційних структур запізнювалося порівняно з смугою субтропиків, і в ранньому середньовіччі цей процес розпочинався за схемою попередньої консолідації субетнічних структур з перспективою їх подальшої інтеграції у власне народ (народність). Але сприйняття певної світової релігії задало відповідним групам людства нового, цивілізаційного виміру: Київська Русь, Волзька Булгарія, Японія та Маньчжурія, Південно-Східна Азія, Західний Судан тощо.

Значення національної ідентичності починає зростати саме у Західній Європі з початком Нового часу і у другій половині XVIII ст. Англія і Франція, особливо ж після Промислового перевороту в першій і Великій революції в другій, демонструють вже цілком усталені нації, за своїм стадійним типом принципово відмінні від всього того, що людство знало раніше. І варто зазначити, що англійська та французька нації виникають не внаслідок ідейної пропаганди (хоча у Франції з останньою і було пов'язане завершення націотворення), а природньо, через утворення сталої державної структури з внутрішнім ринком та усвідомле-

ними зовнішніми інтересами. Подібний процес мав місце в Іспанії, Португалії та Нідерландах.

Інша модель властива Італії, Німеччині, Центральній-Східній Європі й християнському Закавказзю. Тут ідея нації випереджала саму її соціально-політичну та економічну консолідацію і стимулювала відповідний процес створення «національних держав». Сказане повною мірою стосується України.

Але більшість людства у ХХ ст. (враховуючи Азію, Африку, до певної міри Латинську Америку) пішла шляхом (часто-густо за примусом обставин) утворення не «національних держав», а співіснування в межах країн із здебільшого етнічно строкатим населенням різних народів чи їх сегментів. В окремих випадках (саме за умов високого рівня соціально-економічного розвитку) це дає позитивні результати, в інших продукує різноманітні, так чи інакше пов'язані з етнічним поділом суспільства, криваві конфлікти.

Етнічна чи расова напруженість спостерігається навіть у високорозвинутих країнах, що виходять чи вже вийшли на постіндустріальну стадію розвитку (Канада, Бельгія, США). І етнічний поділ людства перекривається не лише державними кордонами, конфесійністю, расовими відмінностями, а й цивілізаційною дискретністю, різними типами суспільних систем та стадійною нерівністю.

Отже, підводячи попередні підсумки розгляду теоретико-методологічних засад дослідження етногенезу українського народу (народу України як політичної нації) у цивілізаційному контексті доходимо наступних висновків:

Будь-який народ виникає, розвивається і зазнає деструкції за певних історичних обставин відповідно до стадійних умов свого часу. Етнічні спільності різних епох є принципово відмінними за своєю соціокультурною сутністю і тому методологічно хибними є спроби шукати сучасні народи, як такі, навіть у ранньому середньовіччі, не кажучи вже про більш ранні часи. Твердження окремих «національних фантастів» щодо існування українського народу за часів первісності взагалі не мають до наукового обговорення проблеми ніякого відношення. Це, зрозуміло, не заперечує можливості пошуку історичних предків сучасних народів, у тому числі й українського, в глибинах часу. Але слід чітко усвідомлювати, що як ми, походзячи від наших батьків, не тотожні останнім, так і народи, маючи певних етнічних предків, не повинні ототожнюватися з ними.

Сутність категорії етнос (народ) розкривається через поняття соціальний організм, який виступає у єдності трьох підсистем — економічної, соціально-політичної і культурної. За різних умов та чи інша з них може відігравати провідну роль в процесі консолідації народу, але його повноцінний розвиток передбачає їх врівноважену сталість. Виникнення соціального організму відбувається переважно при високій ідейно-емоційно-вольовій напрузі його провідників («пасіонаріїв» за Л. Гумільовим або представників «творчої меншості» за А. Дж. Тойнбі). Але лише в межах усталеного, життєздатного соціального організму, за умов постійного спілкування представників його часто-густо гетерогенних за своїм походженням компонентів, утворюється усталена етнона-

ціональна спільнота — окремий народ, ознаками якого стають власна національна самосвідомість, особливий культурно-побутовий устрій та, здебільшого, окрема мова. Внаслідок цього соціальний організм набуває характеру організму етносоціального з властивою йому етнокультурною специфікою.

Формування нового народу відбувається на ґрунті розпаду чи якісної реструктуризації етнонаціональних утворень попередньої доби в межах (чи на межі) певних цивілізаційних спільнот (які самі можуть знаходитися у стані формування, розвитку, кризи чи деструкції). Цивілізації виступають поліетнічними спільнотами, які спираються на різні системи зв'язків, але обов'язково мають спільне духовне, ідейно-ціннісно-мотиваційне підґрунтя, здебільшого відбите у вигляді пануючої в їх межах релігії.

Цивілізації і етнічні спільноти є феноменами різних площин соціокультурного буття. Споріднені за походженням, мовою і багатьма традиціями народи можуть належити до різних цивілізацій. Між тим в межах останніх вони, у вигляді макроетнічних спільностей, здебільшого утворюють субцивілізаційні блоки (як, скажімо, арабські, іранські та тюркські народи — в Мусульмансько-Афразійській цивілізації тощо). Таким чином кожна цивілізація має свою етнічну структуру, що перехрещується з її економічною, соціальною, політичною, конфесійною та іншими структурами.

Кожний народ входить до складу певної цивілізації, але, відповідно до ієрархічної природи етнічних спільностей, як правило відноситься до певної макроетнічної (суперетнічної) спільноти (зразка слов'янської, тюркської тощо) та має у своєму складі субетнічні утворення соціальної, конфесійної чи територіальної природи. Відповідно до історичних епох та стадійних періодів співвідношення між макроетнічними спільностями, етнічними утвореннями середнього рівня та субетнічними формуваннями (які, у свою чергу, мають переважно етносоціальну чи етнокультурну природу) може бути досить різним. Соціокультурна самодостатність середньої ланки ієрархії етнічних спільнот — окремого народу, зокрема у вигляді новоевропейської нації, є явищем досить пізнім і не притаманним більшості цивілізаційних світів, характерним переважно лише для Європи останніх двох — трьох століть.

3.

Наведені міркування дозволяють глибше, ніж то прийнято у вітчизняній історіографії, проаналізувати етноісторичний розвиток на теренах України та дотичних з нею територіях з найдавніших часів до нашого сьогодення. Ігнорування ж теоретико-методологічних засад етноісторичних студій, на важливості яких ще з середині 60-х рр. наполягали М. Ю. Брайчевський, В. Ф. Генінг та інші класики вітчизняної історичної й археологічної науки, неодмінно веде до

плутанини і затьмарює обрії наукового розв'язання проблем українського етногенезу.

Це безпосередньо стосується і питання про етнічний розвиток та структуру Київської Русі, при вирішенні якого слід запобігати як перебільшення міри етнічної інтегрованості Давньоруської держави (що було притаманно радянській історіографії), так і прагнення перенести реалії сьогодення у Середньовіччя і побачити там вже наявними український чи російський народи.

Про етнічну спільність в межах Київської Русі ми можемо казати лише як про спільність макроетнічного плану, тобто вищого рівня етнічної ієрархії. Що ж до існування сучасних народів на межі I–II тисячоліть, то достатньо зазначити хоча б те, що ніяких умов для їх виникнення у ті часи не існувало — ні в Східній, ні в Західній Європі, ні в будь-якій іншій частині тогочасного світу.

У мене вже була нагода досить докладно обґрунтувати і викласти (на ґрунті зазначених вище теоретико-методологічних підходів) власне розуміння етноісторичного розвитку Київської Русі у контексті цивілізаційного процесу⁷. Тому зараз обмежусь лише наведенням основних висновків щодо цього питання.

1. Впродовж IX — першої половини XIII ст. реально існувала і розвивалася, набуваючи виразніших етнічних рис, давньоруська макроетнічна спільність, про яку вчені попередніх десятиліть і численні сучасні дослідники писали і пишуть як про «давньоруську народність». Але констатація лише її наявності, без урахування складної ієрархічної природи етнічних (етносоціальних та етнокультурних) структур, притаманних всім доіндустріальним суспільствам, не відбиває повноти етноісторичної картини розвитку Давньої Русі. Поруч з загальноруською макроетнічною спільністю існували й субетнічні спільноти територіально-земельного рівня, природа яких у перші та наступні століття давньоруської історії була виразно відмінною — так само, як і характер самої давньоруської спільності.

2. За доби Діра — Аскольда та перших Рюриковичів на основі сформованої у VII — VIII ст. етнічної спільності середньодніпровської «Руської землі», за умов поширення влади київських князів на сусідні території, населені переважно етносами східнослов'янської групи, складається давньоруська макро-етносоціальна спільність, носіями і репрезентантами якої виступають головно представники соціально активних прошарків населення. Водночас на регіональному рівні відбувається знищення етносоціальних організмів попередньої доби — «племенних княжінь» — саме як автономних соціально-політичних одиниць, при тому що відповідні територіально-етнічні спільності з притаманними їм етно-культурно-мовними ознаками зберігаються ще більш-менш тривалий час.

3. Переламною в етноісторичному розвитку Русі стає доба Володимира — Ярослава. Пов'язано це було з обставинами суспільно-політичного (консолідація держави), релігійно-церковного (утвердження християнства східного обряду),

---

7 Павленко Ю. В. Етнічний розвиток Київської Русі // Генеза. — 1998. — № 1–2 (6–7).

культурно-мовного (поширення текстів двома спорідненими літературними мовами — церковнослов'янською та книжковою давньоруською, так званим київським «койне») характеру. У цей час спостерігається максимальна інтенсивність етнічних процесів на макрорівні: макроетносоціальна спільність набуває виразніших етно-культурно-конфесійних ознак, зберігаючи статус макросоціального організму. Відповідно субетнічні спільності виступають мінімально структурованими і самодостатніми, оскільки спільноти типу «племенних княжінь» остаточно деградують і розкладаються, а «землі-княжіння» як соціальні (і, незабаром, етносоціальні) організми лише починають конституюватися з другої половини XI ст.

4. І до, і після часів Володимира-Ярослава-Ярославичів етнічна структура Давньої Русі має, якщо дещо спрощувати історичну реальність, двоцаревий характер з регіональним та загальноруським рівнями. Але у IX–X та XII–XIII ст. обидва вони мають, по-перше, відмінний зміст, а, по-друге, різні конфігурації. Якщо спочатку спільності мікроетнічного рівня (населення територій «племенних княжінь») мали переважно етнокультурний зміст, а макроетнічна, загальноруська, конституювалася перш за все як етносоціальна, то потім, з виділенням «земельних княжінь», етносоціальна консолідація відбувалася переважно на цьому, нижньому, рівні (що мало й свої етнокультурні наслідки), тоді як на вищому, загальноруському, спільність зберігалася головню як етноконфесійна — східнослов'янсько-східнохристиянська.

5. Новим аспектом розгляду давньоруської макроетнічної спільності можна вважати її розуміння у якості і субцивілізаційної спільноти — одного з найважливіших складових частин середньовічного християнського світу у цілому та Східнохристиянської, Візантійсько-православної у своїй основі, цивілізації зокрема. Цей вимір дозволяє чіткіше усвідомити місце Київської Русі у глобальній системі синхронних та діахронних цивілізаційних співвідношень останніх двох тисячоліть, що має неабияке значення для вирішення болючої проблеми нашої сучасної цивілізаційної приналежності. Теза про те, що давньоруська спільнота має розглядатися водночас і як макроетнічна, і як субцивілізаційна реальність потребує подальшої докладної розробки.

В такому контексті, з урахуванням етнічної ієрархії та соціально-культурної амбівалентності етнічних спільнот, по-новому і, як здається, конструктивніше, ніж раніше, можна поставити питання і про походження трьох східнослов'янських народів на тлі окремих регіональних спільнот давньоруської макроетнічної спільності. Схоже на те, що потенційно таких народів мало склалося принаймні п'ять, але історична доля розпорядилася інакше.

Як здається, з кінця XII ст. інтеграційні процеси (з відповідними етнічними наслідками) починають охоплювати групи 2–3 найближчих і однаково зовнішньо орієнтованих князівств. Проглядається 5 відповідних «блоків» різної міри сконсолідованості: Галицько-Волинський (з орієнтацією на Центральну Європу), Полоцько-Західнодвинський (з орієнтацією на Балтику через Даугаву), Новго-

родсько-Пськовський (теж на Балтику — через Фінську затоку), Володимиро-Суздальсько-Рязанський (з орієнтацією через Поволжжя на Каспій) та Середньодніпровський, Київсько-Чернігівсько-Переяславський (з орієнтацією Дніпром на Причорномор'я) — в ареалі первинної «Руської землі».

Складається враження, що подальша етноконсолідація, якщо б тому не перешкодила монголо-татарська навала та наступне формування системи двох східноєвропейських «великих князівств» — Литовського та Московського — мала відбуватися переважно у межах названих п'яти регіонів. Але у тому, що вийшло не так, а інакше, немає нічого дивного.

Добре відомо, що за доби Середньовіччя достатньо шансів було для утворення окремого південнофранцузького (провансальського) чи, тим більше, південноіталійського (на базі Неаполітанського королівства) народів, тоді як мешканці сучасних Нідерландів та Австрії могли б входити до складу німецької нації так само, як до неї входять, скажімо, баварці.

Історія, у тому числі і етнічна, не має фатально визначеного напрямку. Закономірною є лише зміна історичних типів етнічних спільнот, але які саме народи на якому ґрунті виникнуть і яка буде їх подальша доля, залежить від вольових зусиль окремих людей та сукупності інших конкретних історичних обставин. В етноісторичній площині свобода є не менш реальною, ніж у будь-якій іншій сфері людської життєдіяльності і від окремих особистостей (якщо вони справді утворюють «творчу меншість»), значною, якщо не вирішальною мірою залежить те, які народи утворюються і яка доля на них чекає.